

РЕФЕРАТИВНІ ОГЛЯДИ

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.101.8>

С. Л. КАТАЄВ

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ГРОМАДСЬКА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ¹

В монографії, що оглядається, представлені результати низки досліджень, основну частину яких здійснили у 2022–2023 рр. співробітники Інституту соціології НАН України. Використані також дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), соціологічної служби «Рейтинг», Центру Разумкова.

Мета дослідження полягала у з'ясуванні засобами вивчення громадської думки того, як модифікується суспільство в умовах війни і наскільки точно це фіксується наявним методологічним та методичним інструментарієм.

Під час війни, якщо говорити про вивчення громадської думки, соціологія зіткнулася з рядом методологічних та онтологічних проблем. Наші відомості про генеральну сукупність є скоріше конвенцією соціологічної спільноти в погодженні з Державною службою статистики, ніж достовірним знанням.

Одним з важливих було опитування громадської думки, що здійснювалося 27 червня 2023 р методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI)

¹ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

з випадковою генерацією мобільних номерів. Величина вибірки становила 2004 респонденти.

Виявилось, що загальна позитивна оцінка образу держави в свідомості українців дуже суттєво зростала протягом 2022 р., але за перше півріччя 2023 р. вона *погіршилася*. Є також зсув уявлень про терміни закінчення війни. На початку війни українці найчастіше вважали, що війна протриває до кількох місяців, у 2023 р. українці найчастіше вважали, що війна триватиме більше року.

Найважливішим результатом соціальних змін, який вдалося виявити у дослідженні, є підвищення *цінності власної держави*.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну призвело до суттєвих змін в оцінках *ефективності центральних органів* влади. Якщо наприкінці 2021 р. лише двадцять частина населення позитивно їх оцінювала, то у травні 2022 р. – абсолютна більшість. Водночас подальші виміри фіксують відчутне *зменшення позитивних оцінок*.

Війна призвела й до значного посилення соціального оптимізму щодо майбутнього української держави. На наш погляд, цей парадокс пояснюється тим, що респонденти мали на увазі ситуацію з війною, а не в цілому з країною. Станом на кінець 2021 р. бачимо, у певному сенсі, патологічний негативізм у сприйнятті держави. Дві третини всіх опитаних демонстрували або виразно негативні або помірно негативні установки. *Війна зруйнувала цей домінуючий негативізм*, показавши українцям, що, втративши свою державу, вони втрачуть багато з того, до чого звикли і що вони цінують. У першому замірі після 24.02.2022 бачимо, що негативні установки скоротилися більш як утричі, а позитивні зросли у 6 разів.

У частині оцінки поточної економічної ситуації в країні отримаємо, на перший погляд, *парадоксальну картину*. Виявляється, що оцінки економічної ситуації в Україні покращилися після початку широкомасштабного вторгнення та залишаються такими ж другий рік поспіль, незважаючи на ті значні втрати, яких зазнала промисловість та ринок праці. Цей феномен тісно пов'язаний зі ставленням до держави: якщо людина має позитивні установки щодо власної держави, з більшою імовірністю вона краще оцінить і її економіку. Другим можливим поясненням є зміна *контексту оцінки*: під час війни вимоги до економіки відрізняються від вимог за більш стабільну ситуацію. Нарешті, логічно виникає питання щодо низьких оцінок у 2021 р.: Чи справді ситуація була такою поганою або ж респонденти були надмірно скептичними у своїх поглядах? Під час війни відбулося *переосмислення* ставлення до економіки. Фінансові домагання стали при цьому дещо стриманішими.

В ідеологічній площині відбувся значний *зсув управо*. Серед тих, хто має ідеологічні уподобання, третина назвала себе націоналістами (18,8% усієї вибірки). У попередніх хвилях моніторингу націоналістично спрямованих респондентів зазвичай було лише 3–4%.

Разом з націонал-демократами *націоналісти становлять близько третини від усієї вибірки*, а також абсолютну більшість серед тих, хто має ідеологічні уподобання. Найбільшою групою, яка становить 43%, є респонденти, які взагалі не розуміються на ідеологічних питаннях.

За оцінки можливості *вільно висловлювати* свої політичні погляди у 2022 р. до абсолютної більшості зросла частка тих, хто бачить таку можливість. І хоча цей ефект солідаризації почав втрачати свою силу у 2023 р., він залишається домінуючим в умовах *безальтернативної соціально-культурної домінанти*, за якої вільне висловлення своїх політичних поглядів є їх усвідомленою, неусвідомленою або примусовою *синхронізацією з гомогенним дискурсивним полем*, яке склалося в державі.

В дослідженні виявилось, що громадянська ідентичність стала абсолютно домінуючою. За понад три десятиліття частка тих, хто самоідентифікує себе передусім як громадянин України, зросла на 34% і становить майже 80%.

Морально-психологічний стан суспільства, зокрема цинізм, залишається на незадовільному рівні. Цинізм в даному разі трактується як *зневажливе ставлення до загальноприйнятих норм моралі та конкретизується у таких вимірах, як: закритість до взаєморозуміння, кар'єризм, нещирість, безпринципність, недовіра, малодухість і байдужість*. Хоча покращення за окремими індикаторами є очевидним, загалом зміни громадської думки щодо суспільної моралі виявилися непринциповими. Зонами відносного покращення суспільної моралі можна назвати виміри *недовіри та байдужості*.

Абсолютна більшість українців завжди оцінювала своє суспільство як цинічне, що є системоруйнівною проблемою для України.

Високий рівень поширеності цинізму в суспільстві відбиває панування в ньому *зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей*, держави та нації, а відтак опосередковано – й міру нелегітимності суспільного ладу. Зафіксовано найбільше зниження значень індексу цинізму за весь час моніторингових спостережень. Проте рік поспіль, як безперервно тривають інтенсивні бойові дії, зафіксовано певне зворотне зростання рівня цинізму в масових настроях. Можна припустити, що впродовж 2022–2023 рр. масові сподівання на швидке переможне завершення війни проти загарбників зійшли нанівець, накопичується та дається взнаки психологічна напруженість і втома громадян.

Як у 2019-му, так і 2023 р. беззаперечним лідером серед бажаних моделей суспільного устрою була *меритократія*, яка обиралась абсолютною більшістю населення. В даному разі меритократія – це створення умов, за яких громадяни займають ті позиції, які відповідають їхнім здібностям та досягненням.

Щодо оцінки держави як справедливої, то єдиною демографічною групою, в якій абсолютна більшість вважає українську державу *справедливою*, є *молодь* віком до 24 років. Далі *скептичні оцінки поступово*

зростають з віком і стають найбільш представленими серед респондентів передостанньої вікової категорії (від 56 до 65 років).

В дослідженні відмічається посилення традиційної *гіпертрофії* *персоноцентризму української політики*.

Під час війни більшість її громадян у різний спосіб *гуртується* для спротиву загарбникам. Для вивчення цього явища застосовується та теоретично обґрунтовується поняття *соціальної спільноти*, яке позначає інтегративну підсистему суспільства.

Соціальна спільнота специфікується як сукупний людський колектив національного суспільства загалом, зовні обмежений і зсередини структурно впорядкований завдяки цінностям культури, соціальним нормам і статусам своїх членів.

Однією з характеристик спільноти є *аномійна деморалізованість*, яку припустимо розглядати як показник нелегітимності чинного суспільного ладу – його нестерпність, неприйняття, невизнання, несхвалення, як максимум, – непримиренності з його існуванням. Зафіксоване *зниження рівня аномійної деморалізованості* варто інтерпретувати як легітимацію, а підвищення цього рівня – як відповідно делегітимацію соціального порядку.

Після повномасштабного російського вторгнення зафіксовано *найбільше зниження рівня аномійної деморалізованості* за весь час спостережень. Тобто є підстава стверджувати, що *на тлі великої екзистенційної загрози національній державності та соціальній спільноті України* суттєво зріс рівень легітимності її суспільного ладу для українських громадян. Легітимність її суспільного ладу майже рівною мірою підвищилася для мешканців усіх регіонів

Дослідження виявило поступове *зниження етнічної гетерогенності* українського суспільства. Динаміка відсоткового розподілу за показником національно-етнічної *самоідентифікації* виявляє тенденції поступового й невпинного зростання частки громадян, які на запитання про свою національність дали *відповідь «Українець»*.

В дослідженні аналізувалася політична свідомість суспільства. Респондентам було запропоновано відповісти на запитання стосовно *власної ролі* у відсічі російської агресії у найближчі місяці. На відміну від намірів перед війною, коли близько **22%** дорослого населення готові були приєднатися до збройних формувань, у липні 2023 р. лише близько **5%** зголошувалися на подібний крок. Частка тих, хто дотримується пасивної позиції, яка визначається насамперед намаганням вижити, навіть дещо зросла – з 17,5% до майже 23%. Зафіксовано відсутність впливу чинника фінансового становища.

З початком війни *суттєво зросло позитивне ставлення до владних інститутів*. З-поміж усіх політичних інститутів саме *інститут президентства* продовжує вирізнятися високим рівнем довіри. Порівняно з довоєнними показниками *рівні довіри* до політичних інститутів зросли понад удвічі.

На запитання: «З якого середовища, на Вашу думку, може з'явитися політична сила, якій би Ви могли довірити владу у повоєнний період?» найчастіше називають середовище *військових* (51%).

У 2022 р. відбулося *безпрецедентне зростання до максимального показника у сприйнятті політичних свобод* – три чверті громадян погоджувалися із наявністю цієї можливості. За результатами опитування 2023 р., ця частка *дещо зменшилася*.

Опитування 2009 р. засвідчило *мінімальну підтримку демократичного врядування*, коли вже менше третини респондентів вважало, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. Результати опитувань у 2022–2023 рр., навпаки, свідчать про суттєве зростання підтримки демократичного устрою (73%) та зниження підтримки авторитаризму.

Останнім часом *знижується частка тих, для кого достаток є важливішим за свободу*, і зростає кількість тих, хто за свободу готовий терпіти матеріальні труднощі (51%).

Зростання довіри до Збройних Сил України до майже абсолютних показників не призвело до суттєвого зростання популярності ймовірного військового режиму.

Високими залишаються *популістські орієнтації українців*.

Внаслідок незмінюваності політичного істеблiшменту в масовій свідомості сформувалися *стійкі антиелітарні настрої*.

Під час війни актуальним є дослідження динаміки соціального порядку в українському суспільстві, зокрема стану соціальної нерівності. До війни українці сприймали суспільство як *українське ієрархізоване й несправедливе*. Дослідження дійшло *висновку, що під час війни відбулося пом'якшення суб'єктивної соціальної нерівності в Україні*. Але 36% характеризує українське суспільство як несправедливе. Зафіксовано також класові прояви нерівності у складі ЗСУ, де головним є протиставлення «простий народ – можновладці». Несправедливим вважають *нерівномірний розподіл гуманітарної допомоги і зловживання влади під час її поділу*.

В дослідженні наголошено на необхідності *документування досвіду війни*. Усні обговорення, письмові чи цифрові записи, артефакти стають елементом живої культури суспільства, *«слідами» пережитого досвіду війни*. Слід *зберегти колективну пам'ять, символічний капітал воєнних подій*. Стає явною необхідність і важливість *зберігання, архівування даних*, створених журналістами протягом війни, формувати літопис історії українців після 24 лютого 2022 р. Для наукового аналізу цих матеріалів використовують різноманітні техніки – кількісні та якісні – від комп'ютерної статистики ключових слів у масивах BigData, класичного частотного контент-аналізу Г. Ласуела і Б. Берельсона, до прецеденту Ф. Знанецького та найновіших версій аналітичної автоетнографії. В даному дослідженні викладені дані контент аналізу текстів учасників проекту «Вас чують, говоріть», в яких містяться усні історії людей, що пережили трагедії війни.

В роботі також наведено дані дослідження психоемоційного стану населення на тлі війни. Зазначено, що цивільні зазнають психологічної шкоди через безпосередній вплив насильства та руйнувань війни: загрозу смерті чи серйозних поранень себе чи інших осіб, втрату житла, вимушене переселення та розлуку з родиною та друзями. Додаткове навантаження справляють «щоденні стресори»: стресові соціальні та матеріальні умови, які часто викликані або посилені збройними діями.

Результати, отримані під час війни, самі автори визначили як *парадоксальні*. За даними КМІС, напередодні вторгнення у грудні 2021 р. 71% українців вважали себе щасливими, а 15%, навпаки, не вважали себе такими. Однак більше року війни *практично не вплинули* на цю картину. В умовах війни значно *знижується рівень домагань* і це певним чином компенсує негаразди, які переживають люди. Саме переживання щастя може розглядатися в різних контекстах.

З'являється чітке системоутворювальне почуття – *гордість* за Україну, яке відмітили 75%, сором, майже зникає з палітри почуттів (його обрали лише 2%). *Так само зникає й почуття байдужості*. Спочатку, через рік війни баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій радикально *змінюється в порівнянні з довоєнним періодом* і становить 113% проти 42%. Але на другий рік вираженість позитивних емоцій послабилася, а вираженість емоцій негативних посилилася. Відповідно змінився і баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій, який наразі становить 90% проти 67%. В цілому можна говорити про поступове погіршення психоемоційного стану населення.

В дослідженні також наголошено, що війна призводить до наймасштабніших екологічних наслідків, які вивчаються в рамках субдисципліни «*екології воєнних дій*». Наведено численні фактори, що призводять до руйнування середовища проживання. Наголошено, що припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не переривають деградацію соціально-екологічних систем з огляду на інерційність цих процесів.

В дослідженні також надано аналіз сучасного стану, факторів поширення соціально небезпечних хвороб, таких як ВІЛ/СНІД, туберкульоз, гепатити, венеричні інфекції. Війна суттєво вплинула на саму систему охорони здоров'я. Надано рекомендації, щодо протидії поширенню соціально небезпечних хвороб.

В дослідженні також надано аналіз ринку праці в умовах війни. Зазначено, що український ринок праці зазнав серйозних потрясінь.

Рівень зайнятості в Україні наприкінці 2022 р. став на 15,5% нижче довоєнного рівня. 77% українців відзначали, що їх дохід скоротився порівняно з січнем 2022 р. Країна втратила значну кількість кваліфікованих спеціалістів. Біженці, які перебувають на території країн ЄС, – це переважно високоосвічені фахівці працездатного віку з досвідом роботи: 70% з них мають вищу освіту, їх середній вік – 42 роки, 89% з них – жінки.

Найбільш продуктивною та стійкою в українській економіці стала ІТ-сфера.

В книзі обговорюються *парадигми національної безпеки*. На думку авторів, Україна виявилася фатально не готовою до війни. Наголошено, що національна безпека потребує загальнонаціонального дискурсу.

Пониження рівня безпеки робить більш високою вірогідність настання негативних сценаріїв. Безпекова функція держави не знижується, а посилюється в умовах суспільства ризику. Наголошено, що відбувається зміна безпекового середовища у XXI ст. Глобалізація виявилася не стільки плавним рухом до нових шаблів прогресу, скільки небезпечним ускладненням міжнародних відносин, яке породжує велику кількість нових викликів і не робить соціальне життя безпечнішим. Світ стає більш нестабільним, невизначеним, турбулентним.

Війна РФ проти України оголила слабкість і недієздатність міжнародних безпекових інституцій.

Перелічені наступні тренди парадигми національної безпеки: принцип безпекового еквіваленту (якщо є фізична загроза – має бути еквівалентна симетрична або асиметрична відповідь); особливий статус прикордоння і його рефлексія в свідомості місцевих мешканців; безпековий детермінізм; колективна готовність – індивідуальна відповідальність; демократизація безпекового дискурсу; імператив загрози. (першорядним чинником є воєнна загроза з боку РФ).

Соціологічні дослідження у період війни стають важливим методом вивчення соціальної поведінки та діагностики суспільних настроїв. Монографія українських соціологів надає багато інформації щодо розуміння того, як суспільство реагує на суспільні процеси, що викликані війною. В монографії надано багато фактичного матеріалу, результатів дослідження громадської думки різних верств населення. Ця робота є важливим вкладом в соціологічну науку і послугує корисним джерелом для майбутньої історії нашого часу.